

II FORMACJA LITURGICZNA

LIST KONGREGACJI DO SPRAW DUCHOWIEŃSTWA DO WSZYSTKICH PREZBITERÓW W ZWIĄZKU Z NADCHODZĄCYM TRZECIM TYSIĄCLECIEM CHRZEŚCJAŃSTWA

W dniu 19 marca 1999 roku Kongregacja Do Spraw Duchowieństwa wydała list okólny skierowany do wszystkich prezbiterów. Jego tytuł: Prezbiter - głosiciel słowa, szafarz sakramentów i przewodnik wspólnoty w drodze do trzeciego tysiąclecia chrześcijaństwa wskazuje na trzy podstawowe wymiary służebnego kapłaństwa. Prefekt Kongregacji w piśmie wprowadzającym pisze:

"W obecnych okolicznościach niniejszy list ma zachęcić poszczególnych kapłanów i całe prezbiteria do rachunku sumienia, opartego na przekonaniu, że wierność to miano miłości, która wytrzymuje próbę czasu. W liście tym zostaje przypomniana nauka soboru, papieży oraz innych dokumentów, na jakie powołuje się obecny Ojciec Święty. Dokumenty te mają podstawowe znaczenie, gdyż ułatwiają odpowiedź na autentyczne wyzwania naszych czasów, aby trud podejmowany w związku z misją ewangelizacyjną nie był daremny. Pytania postawione pod koniec poszczególnych rozdziałów nie zmierzają do tego, aby przesyłano na nie odpowiedź do Kongregacji. Mają raczej posłużyć jako pomoc w ocenie codziennej rzeczywistości w świetle nauki wspomnianych dokumentów. Kapłani będą mogli z nich skorzystać w sposób, jaki uznają za najbardziej odpowiedni."

Poniżej publikujemy fragment odnoszący się do sakramentalnego wymiaru kapłańskiego posługiwania.

ROZDZIAŁ III SZAFARZE SAKRAMENTÓW

"Niech [...] uważają nas ludzie za sługi Chrystusa i za szafarzy tajemnic Bożych" (1 Kor 4,1).

"Posłanie Kościoła nie dodaje niczego do posłania Chrystusa i Ducha Świętego, ale jest jego sakramentem. Całą swoją istotą i we wszystkich swoich członkach Kościół jest posłany, aby głosić i świadczyć, aktualizować i upowszechniać misterium komunii Trójcy Świętej" **1**. Ten sakramentalny wymiar całego posłannictwa Kościoła wynika z samej jego natury. "Jest on bowiem ludzki i jednocześnie boski, widzialny i wyposażony w dobra niewidzialne, żarliwy w działaniu i oddany kontemplacji, obecny w świecie, a jednak pielgrzymujący" **2**. W tym kontekście rzeczywistości Kościoła jako "powszechnego sakramentu zbawienia" **3**, w którym Chrystus ukazuje i zarazem urzeczywistnia "tajemnicę miłości Boga do człowieka" **4**, sakramenty będące uprzywilejowanymi momentami udzielania człowiekowi Bożego życia, zajmują główne miejsce w posłudze kapłanów. Winni przeto pamiętać, iż są żywymi narzędziami Chrystusa Kapłana. Przez charakter sakramentalny zostają uzdolnieni do tego, aby spełniać czynności skuteczne na zasadzie uczestnictwa w działaniu Boga.

Kapłan na mocy sakramentalnej konsekracji upodobniony do Chrystusa, trwa we wspólnocie Ludu Bożego, uczestnicząc we właściwy sobie sposób i w harmonii ze strukturą hierarchiczną kościelnej społeczności, w troistym urzędzie posługi (munus) Chrystusa. Działając in persona Christi Capitis, prezbiter karmi Lud Boży i prowadzi go ku świętości **5**. Stąd wynika "potrzeba świadectwa wiary ze strony prezbitera w całym jego życiu, a zwłaszcza w sposobie pojmowania i sprawowania sakramentów" **6**. Trzeba tu przypomnieć znaną naukę podjętą przez Sobór Watykański II: "Jakkolwiek [...] łaska Boża może dokonywać dzieła zbawienia przez niegodnych także szafarzy, to jednak Bóg woli okazywać swoje cudowne dzieła zwykłą drogą przez tych, którzy stawiający się bardziej uległymi poruszeniom i kierownictwu Ducha Świętego, mogą ze względu na swe ściśle zjednoczenie z Chrystusem i świętość życia powiedzieć z Apostołem: <żyję już nie ja, ale żyje we mnie Chrystus> (Ga 2,20) **7**.

W celebracjach sakramentalnych prezbiterzy działają jako słudzy Chrystusa, uczestnicząc w szczególny sposób w Jego kapłaństwie mocą Ducha Świętego **8**. Są to czynności

kultyczne o wyjątkowym znaczeniu dla nowej ewangelizacji. Trzeba w związku z tym pamiętać, że dla wszystkich wiernych, a zwłaszcza dla tych, którzy zazwyczaj żyją z dala od praktyk religijnych, ale od czasu do czasu uczestniczą w liturgicznych celebracjach związanych z wydarzeniami rodzinnymi lub społecznymi (chrzest, bierzmowanie, małżeństwo, święcenia kapłańskie, pogrzeb itd.), są to niemal jedyne okazje sprzyjające przekazywaniu zasad wiary. Wypływająca z wiary postawa szafarza winna się w tych przypadkach wyrażać także "w doskonałej pod względem obrzędowym i liturgicznym jakości celebracji" **9**. Nie chodzi o to, aby obrzęd był efektywnym widowiskiem, lecz by rzeczywiście to co ludzkie było podporządkowane Bożemu i skierowane do Bożego, widzialne do niewidzialnego, by działanie wiodło do kontemplacji, zaś to, co doczesne - prowadziło do miasta przyszłego, którego szukamy **10**.

2. Szafarze Eucharystii - będącej ośrodkiem posługi kapłana

"Przyjaciółmi" - tak Chrystus nazwał Apostołów. Tak chce nazywać i nas, którzy dzięki Sakramentowi Święceń jesteśmy uczestnikami Jego kapłaństwa. Czyż Chrystus mógł wymowniej wyrazić nam tę swoją przyjaźń? Pozwolił nam, jako kapłanom Nowego Przymierza, działać w Jego imieniu, in persona Christi Capitis. I tak właśnie się dzieje w całej naszej kapłańskiej posłudze podczas sprawowania sakramentów, zwłaszcza Eucharystii. Powtarzamy te słowa, które On wypowiedział nad chlebem i winem, i przez naszą posługę dokonuje się to samo przeistoczenie, którego On dokonał. Czyż może być pełniejszy wyraz przyjaźni niż ten? Znajduje się on w samym centrum naszej kapłańskiej misji" **11**.

Nowa ewangelizacja winna rzucać także nowe światło na centralne znaczenie Sakramentu Eucharystii, jako szczytu całego życia chrześcijańskiego **12**. Jest nim dlatego, że "żadna... społeczność chrześcijańska nie da się wytworzyć, jeżeli nie ma korzenia i podstawy w sprawowaniu Najświętszej Eucharystii" **13**, "inne zaś sakramenty, tak jak wszystkie kościelne posługi i dzieła apostołstwa, wiążą się ze świętą Eucharystią i do niej zmagają. W Najświętszej bowiem Eucharystii zawiera się całe duchowe dobro Kościoła" **14**.

W posłudze duszpasterskiej Eucharystia jest także szczytem i celem. Aby wierni mogli osiągnąć jej owoce, muszą być do niej przygotowani. Trzeba więc dbać z jednej strony o "godne, świadome i owocne" uczestnictwo w liturgii, z drugiej zaś zapraszać i doprowadzać wiernych "do ofiarowania razem z (Chrystusem) samych siebie, swojej pracy i wszystkich rzeczy stworzonych. Dlatego Eucharystia przedstawia się jako źródło i szczyt całej ewangelizacji" **15**. Z tej prawdy płyną ważne konsekwencje duszpasterskie. Podstawowe znaczenie ma wychowywanie wiernych do przeżywania istoty Ofiary Mszy św. i troska o owocne uczestnictwo w Eucharystii **16**. Trzeba także stale i bez obaw przypominać o obowiązku uczestnictwa we Mszy św. w niedziele i święta **17**, a także zachęcać do częstego, a w miarę możliwości nawet codziennego w niej udziału połączonego z Komunią eucharystyczną. Należy też akcentować poważny obowiązek spożywania Ciała Chrystusa we właściwej postawie duchowej i zewnętrznej. Chodzi tu przede wszystkim o przystępowanie do indywidualnej spowiedzi sakramentalnej, gdy wierni mają świadomość, iż nie są w stanie łaski. Odrodzenie życia chrześcijańskiego w każdym Kościele partykularnym i w każdej wspólnotie parafialnej w dużej mierze zależy od odkrycia wielkiego daru Eucharystii, od ducha wiary i adoracji. Jeśli w nauczaniu, przepowiadaniu i w życiu nie zdołamy ukazać więzi między codziennym postępowaniem i Eucharystią, wierni nie będą przykładać wagi do częstego w niej udziału.

Również w tej dziedzinie osobisty przykład kapłana celebrującego ma podstawowe znaczenie: "Dobra celebracja stanowi pierwszą ważną katechezę o Najświętszej Ofierze" **18**. Choć oczywiście nie będzie zamiarem kapłana, aby cokolwiek czynił na pokaz, ważną jest rzeczą, aby wierni widzieli, jak w skupieniu przygotowuje się do sprawowania Najświętszej Ofiary, aby byli świadkami miłości i pobożności, z jaką celebrowa i aby za jego przykładem poświęcali odpowiednio dużo czasu na dziękczynienie po Komunii świętej.

Jedną z ważnych dziedzin ewangelizacyjnego dzieła Kościoła jest przekazywanie wiernym umiejętności modlitwy do Ojca, przez Chrystusa, w Duchu Świętym. Z tego względu nowa ewangelizacja domaga się podejmowania w szerszym zakresie duszpasterskich praktyk, wyrażających wiarę w rzeczywistą obecność Chrystusa Pana pod postaciami eucharystycznymi: "Zadaniem prezbitera jest rozwijanie kultu obecności eucharystycznej

także poza Mszą świętą i troska o to, aby powierzony mu kościół był "domem modlitwy chrześcijańskiej" **19**. Ważne jest przede wszystkim, aby wierni dogłębnie znali niepodważalne warunki owocnego przyjmowania Komunii świętej. Należy też rozwijać u wiernych wewnętrzne oddanie się Chrystusowi, który z miłością oczekuje na nich w tabernakulum. Prostą i skuteczną formą katechezy o Eucharystii jest troska o materialne wyposażenie wnętrza kościoła, szczególnie o ołtarz i tabernakulum: o czystość i porządek, godny wygląd liturgicznych szat i naczyń, staranne przygotowanie obrzędów **20**, poprawne przyklęknięcie itp. Szczególnie ważne jest stworzenie w kaplicy Najświętszego Sakramentu warunków sprzyjających adoracji, która należy do wielowiekowej tradycji Kościoła, zwłaszcza zapewnienie ciszy, która będzie ułatwiać pełną miłości rozmowę z Panem. Kaplica lub inne miejsce przechowywania i adoracji Najświętszego Sakramentu jest naprawdę sercem naszych kościołów. Miejsce to winno być dobrze widoczne i dostępne dla wiernych przez znaczną część każdego dnia, a także przyozdobione z prawdziwym smakiem i miłością.

Jasną jest rzeczą, że wymienione praktyki nie są jedynie formami mglistego "spirytualizmu", ale wyrazem teologicznie uzasadnionej pobożności. Staną się one owocne tylko pod tym warunkiem, że kapłan będzie prawdziwie mężem modlitwy i szczerzej pobożności eucharystycznej. Tylko duszpasterz, który się modli, potrafi nauczyć innych modlitwy i wyjednać u Boga łaskę ludziom powierzonym jego pasterskiej pieczy. Swoim przykładem będzie pociągał do nawrócenia i do gorliwego życia chrześcijańskiego, będzie sprzyjał rodzeniu się powołań do kapłaństwa i życia konsekrowanego. Jednym słowem tylko kapłan, który każdego dnia duchem przebywa w niebie i dla którego sensem życia jest przyjaźń z Chrystusem, potrafi nadać skuteczny impuls autentycznej, nowej ewangelizacji.

3. Słudzy pojednania z Bogiem i Kościołem

W świecie, który w znacznej mierze zatracił poczucie grzechu **21**, trzeba z naciskiem przypominać, że brak miłości ku Bogu nie pozwala zrozumieć rzeczywistości grzechu i tkwiącego w nim zła. Nawrócenie, które nie jest tylko chwilowym aktem wewnętrznym, ale trwałą postawą, czerpie swój dynamizm z autentycznego poznania łaskawej miłości Boga. "Ci, którzy w taki sposób poznają Boga, w taki sposób Go <widzą>, nie mogą żyć inaczej, jak stale się do Niego nawracając. Żyją więc in statu conversionis" **22**. Pokuta jest przeto w eklezjalnym życiu ochrzczonych jakby trwałym dziedzictwem, opromienionym nadzieją przebaczenia: "Wy, którzyście nie dostąpili miłosierdzia, teraz (jesteście) jako ci, którzy miłosierdzia doznali" (1 P 2,10).

Bezwarunkowym więc duszpasterskim wymogiem nowej ewangelizacji jest przybliżanie wiernych do sakramentu pokuty **23**, który "toruje (drogę) każdemu - nawet wówczas, gdy ciążą na nim wielkie winy. W sakramencie tym każdy człowiek może w sposób szczególnie doświadczyć miłosierdzia, czyli tej miłości, która jest potężniejsza niż grzech" **24**. Do praktykowania tego sakramentu trzeba nam wzywać ludzi bez najmniejszej obawy, mądrze wracając przy tym do wypróbowanej i długowiecznej tradycji. Na początku trzeba zachęcać, aby wierni z pomocą Ducha Świętego przeżyli głębokie nawrócenie, przyznając się z żalem do moralnego nieładu we własnym życiu. Z kolei należy ukazywać wartość częstej, indywidualnej spowiedzi oraz w miarę możliwości rozpoczynać autentyczne kierownictwo duchowe w odniesieniu do poszczególnych osób.

Prezbiterzy nie powinni mylić ze sobą celebracji sakramentu pokuty z kierownictwem duchowym. Celebrowanie sakramentu może jednak stwarzać sposobność do zainicjowania posługi duchowego kierownika. "Ponowne odkrycie i rozpowszechnienie tej praktyki, także poza czasem sprawowania Pokuty, jest wielkim dobrodziejstwem dla Kościoła w naszych czasach" **25**. W ten sposób kapłani pomogą wiernym odkryć sens i skuteczność sakramentu pokuty oraz przewyciężyć związany z nim kryzys. Osobiste kierownictwo duchowe pozwoli przygotować prawdziwych apostołów, zdolnych do rozszerzenia nowej ewangelizacji na społeczeństwo świeckie. Aby w misji reewangelizacyjnej móc dotrzeć do rzeszy ochrzczonych, którzy oddalili się od Kościoła, konieczne trzeba dobrze uformować tych, którzy pozostali blisko.

Nowa ewangelizacja domaga się odpowiedniej liczby kapłanów. Wielowiekowe

doświadczenie uczy, że pozytywna odpowiedź na łaskę powołania bardzo często rodziła się u ludzi zarówno dzięki kierownictwu duchowemu jak i pod wpływem przykładu życia kapłanów wiernych sercem i zewnętrznym sposobem bycia swojej własnej tożsamości. "Kapłan powinien otoczyć szczególną troską duszpasterstwo powołaniowe, nie zapominając [...] o podejmowaniu odpowiednich inicjatyw przez spotkania osobiste, które pomogłyby odkryć talenty i określić wolę Bożą w celu odważnego wyboru pójścia za Chrystusem [...] Jest to <niezbywalna potrzeba miłości duszpasterskiej>, by każdy prezbiter - wspomagając łaskę Ducha Świętego - zatroszczył się o wzbudzenie przynajmniej jednego powołania kapłańskiego, które mogłoby kontynuować jego posługę" 26.

Stworzenie wszystkim wiernym możliwości korzystania ze spowiedzi domaga się niewątpliwie wielkiej ofiary z czasu kapłanów 27. Jest bardzo pożądane, aby kapłani, nie porzeczając na zadeklarowaniu teoretycznej dyspozycyjności, podali do wiadomości wszystkich informację o stałych godzinach, w jakich będą obecni w konfesjonale. Tym, co często skłania wiernych do rezygnacji z zamiaru przystąpienia do spowiedzi jest fakt, że muszą szukać spowiednika, natomiast □ chętnie zbliżają się do przyjęcia tego sakramentu tam, gdzie wiedzą, że są do dyspozycji kapłani" 28. Parafie i w ogóle kościoły otwarte dla kultu winny mieć stały, przejrzysty i dogodny dla wiernych plan godzin spowiedzi. Kapłani powinni regularnie przestrzegać tego planu. Celem ułatwienia wiernym dostępu do sakramentu pojednania należy też zadbać o konfesjonały: winny być czysto utrzymane i widoczne oraz zapewniać możliwość spowiadania się przez kratę, z zachowaniem anonimowości 29 itp.

Zachowanie i obrona tych praktyk duszpasterskich wiąże się niekiedy z trudnościami. Nie wolno jednak przemilczać ich skuteczności, ale trzeba te praktyki przywrócić tam, gdzie zostały zaniechane. Duże znaczenie duszpasterskie ma w tej dziedzinie współpraca kapłanów diecezjalnych i zakonnych. Trzeba też z szacunkiem podkreślić codzienną posługę w konfesjonale, jaką w podziwie godny sposób pełni wielu kapłanów starszych, którzy są prawdziwymi mistrzami duchowymi różnych wspólnot chrześcijańskich. Cała ta posługa Kościoła stanie się o wiele łatwiejsza, jeśli sami kapłani będą się regularnie spowiadać 30. Niezbywalnym warunkiem ofiarnej posługi pojednania jest osobiste korzystanie z tego sakramentu przez kapłana jako penitenta. "Całe życie kapłańskie nieubłagane doznaje uszczerbku, jeśli brak w nim, wskutek niedbalstwa czy z innych przyczyn, regularnego, przenikniętego autentyczną wiarą i pobożnością zwrócenia się do Sakramentu Pokuty. Gdyby jakiś ksiądz nie spowiadał się, lub spowiadał się źle, bardzo szybko odbiłoby się to na samym jego kapłaństwie i sprawowaniu kapłaństwa, co dostrzegłaby również Wspólnota, której jest pasterzem" 31.

□ Posługa prezbiterów polega przede wszystkim na jedności oraz odpowiedzialnej i koniecznej współpracy z posługą biskupa, w trosce o Kościół powszechny i poszczególne Kościoły lokalne, którym służą tworząc razem z biskupem jedno prezbiterium" 32. Także bracia w prezbiteracie winni być uprzywilejowanym przedmiotem pasterskiej miłości kapłana. Okazywanie im duchowej i materialnej pomocy, stwarzanie możliwości korzystania ze spowiedzi i duchowego kierownictwa, przyjazne towarzyszenie na drodze posługi, bliskość w każdej potrzebie, braterska obecność przy tych, którzy znajdują się w trudnościach, zwłaszcza w starości i chorobie... Oto bogactwo możliwości praktykowania cnót kapłańskich.

Pośród przymiotów niezbędnych do owocnego pełnienia posługi pojednania zasadniczą rolę odgrywa duszpasterska roztropność. Podobnie jak przy udzielaniu rozgrzeszenia szafarz uczestniczy w czynności sakramentalnej jako skuteczne narzędzie Boga, także w innych aktach obrzędu pokuty winien on doprowadzić penitenta do spotkania z Chrystusem i z całą delikatnością mu towarzyszyć, by to spotkanie stało się dlań źródłem miłosierdzia. Kapłan nie powinien wygłaszać jakichś ogólnikowych pouczeń, ale uwzględniać konkretną sytuację grzesznika. Do tego niezbędna jest spowiednikowi odpowiednia wiedza 33. Równocześnie dialog z penitentem winien być zawsze nacechowany zrozumieniem i umiejętnością stopniowego prowadzenia duszy po drodze nawrócenia. Z drugiej strony nie należy przy tym ulegać pokusie tak zwanego "stopniowania norm moralnych". Obecnie w wielu regionach zmniejszyła się praktyka spowiedzi, z wielką szkodą dla życia moralnego i dla poprawnej formacji sumień wierzących. Realne stało się zagrożenie

teologicznej i duszpasterskiej głębi posługi kapłana w sakramencie pokuty. Dlatego też spowiednik winien prosić Ducha Parakleta o umiejętność pełnienia swej posługi tak, aby umożliwiała zbawcze spotkanie grzesznika z przebaczącym Jezusem **34**. Powinien też korzystać ze sposobności, jaką stwarza spowiedź, aby prawidłowo formować sumienie penitenta. Konieczne będą w związku z tym delikatnie ujęte pytania mające na celu zapewnienie integralności spowiedzi i ważności sakramentu. Zadaniem kapłana jest też pobudzanie penitenta do głębokiej wdzięczności względem miłosiernego Boga oraz do stanowczej decyzji poprawy życia. Nie powinno brakować w ustach kapłana słów zachęty, pokrzepienia i wezwania do czynów pokuty, które będą nie tylko zadośćuczynieniem za popełnione grzechy, ale i pomocą do postępu w cnotach.

PYTANIA DO ROZDZIAŁU III

- 15.** Istota i zbawcze znaczenie sakramentów są niezienne. Przyjmując to stwierdzenie jako pewnik, zastanówmy się, jak można odnowić duszpasterstwo sakramentalne w służbie nowej ewangelizacji?
- 16.** Czy nasze wspólnoty są "Kościołem Eucharystii i pokuty"? Czy rozwijają się w nich wszystkie formy pobożności eucharystycznej? Czy praktyka indywidualnej spowiedzi jest motywowana i umożliwiana?
- 17.** Czy mówimy o rzeczywistej obecności Chrystusa w tabernakulum i zachęcamy wiernych do owocnej praktyki nawiedzenia Najświętszego Sakramentu? Czy w naszych kościołach są przewidziane pomieszczenia sprzyjające modlitwie w skupieniu?
- 18.** Czy wyposażenie wewnątrz naszych kościołów jest piękne? Czy kapłani przestrzegają norm prawa kanonicznego dotyczących odpowiedniego stroju kościelnego (por. KPK, kan. 284 i 669; Dyrektorium, n. 66)? Czy podczas sprawowania liturgii są ubrani we wszystkie obowiązujące szaty (por. kan. 929)?
- 19.** Czy kapłani spowiadają się regularnie i chętnie pełnią swą podstawową posługę spowiedników?
- 20.** Jaki jest udział kapłanów w duszpasterstwie pojednania i pokuty? Czy parafie i sanktuaria mają stały rozkład godzin spowiedzi?
- 21.** Czy w ramach stałej formacji duchowieństwa podejmowane są inicjatywy mające na celu doskonalenie posługi spowiedników? Czy zachęca się duszpasterzy, aby się dokształcali w zakresie tej niezastąpionej posługi?
- 22.** Czy przypomina się o zasadach roztropności obowiązującej podczas spowiedzi oraz o dyskrecji w stosunku do każdego penitenta? Czy przywiązuje się wagę do korzystania w sposób tradycyjny z konfesjonału?
- 23.** Odrodzenie praktyki indywidualnej spowiedzi ma wielkie znaczenie dla dzieła nowej ewangelizacji. Czy w związku z tym przestrzegane są normy kanoniczne dotyczące rozgrzeszenia zbiorowego? Czy we wszystkich parafiach i kościołach z należytą roztropnością i pasterską miłością odbywają się liturgiczne celebracje pokutne? Czy udostępniane są wiernym pomoce do rachunku sumienia zróżnicowanego w zależności od wieku i stanu życia?
- 24.** Jakie są podejmowane inicjatywy mające na celu przekonywanie wiernych do udziału we Mszy świętej w niedziele i święta nakazane?

Tłum. z języka włoskiego
ks. Stanisław Czerwik

PRZYPISY

- 1 KATECHIZM KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO, n. 738.
- 2 Sobór Watykański II, Konstytucja Sacrosanctum Concilium, n. 2.
- 3 Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna Lumen gentium, n. 48.
- 4 Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska Gaudium et spes, n. 45.
- 5 Por. KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, Dyrektorium o posłudze i życiu presbiterów Tota Ecclesia, n. 7 b-c: dz. cyt., s. 11-12.
- 6 JAN PAWEŁ II, Katecheza podczas audiencji generalnej (5 maja 1993): Insegnamenti XVI, 1 (1993), s. 1061.
- 7 Sobór Watykański II, Dekret Presbyterorum Ordinis, n. 12.
- 8 Por. tamże, n. 5.
- 9 JAN PAWEŁ II, Katecheza podczas audiencji generalnej (12 maja 1993): Insegnamenti XVI, 1 (1993), s. 1197.
- 10 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja Sacrosanctum Concilium, n. 2.
- 11 JAN PAWEŁ II, List do kapłanów na Wielki Czwartek (16 marca 1997), n. 5: AAS 89 (1997), s. 662.
- 12 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja Sacrosanctum Concilium, n. 2, 10.
- 13 Sobór Watykański II, Dekret Presbyterorum Ordinis, n. 6.
- 14 Tamże, n. 5.
- 15 Tamże.
- 16 Por. JAN PAWEŁ II, Katecheza podczas audiencji generalnej (12 maja 1993): Insegnamenti XVI, 1 (1993), s. 1197-1198.
- 17 Por. JAN PAWEŁ II, List apostolski Dies Domini (31 maja 1998), n. 46: AAS 90 (1998), s. 742.
- 18 KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, Dyrektorium o posłudze i życiu presbiterów Tota Ecclesia n. 49.
- 19 JAN PAWEŁ II, Katecheza podczas audiencji generalnej (12 maja 1993): Insegnamenti XVI, 1 (1993), s. 1198.
- 20 Por. tamże; Sobór Watykański II, Konstytucja Sacrosanctum Concilium, n. 112, 114, 116, 120. 122-124, 128.
- 21 Por. PIUS XII, Orędzie radiowe do Krajowego Kongresu Katechetycznego Stanów Zjednoczonych, 26 października 1946: Discorsi e Radiomessaggi VIII (1946), s. 288; JAN PAWEŁ II, Posynodalna adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia (2 grudnia 1984), n. 18: AAS 77 (1985), s. 224-228.
- 22 JAN PAWEŁ II, Encyklika Dives in misericordia (30 listopada 1980), n. 13: AAS 72 (1980), s. 1220-1221.
- 23 Por. JAN PAWEŁ II, Katecheza podczas audiencji generalnej (22 września 1993): Insegnamenti XVI, 2 (1983), s. 826.
- 24 JAN PAWEŁ II, Encyklika Dives in misericordia, n. 13: dz. cyt., s. 1219.
- 25 KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, Dyrektorium o posłudze i życiu presbiterów Tota Ecclesia, n. 54: dz. cyt., s. 54; por. JAN PAWEŁ II, Posynodalna adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia, n. 31: dz. cyt., s. 257-266.
- 26 KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, Dyrektorium o posłudze i życiu presbiterów Tota Ecclesia, n. 32: dz. cyt., s. 31.
- 27 Por. Sobór Watykański II, Dekret Presbyterorum Ordinis, n. 13; KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, Dyrektorium o posłudze i życiu presbiterów Tota Ecclesia, n. 52: dz. cyt., s. 53-53.
- 28 KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, Dyrektorium o życiu i posłudze presbiterów Tota Ecclesia, n. 52: dz. cyt., s. 53; por. Sobór Watykański II, Dekret Presbyterorum Ordinis, n. 13.
- 29 Por. PAPIESKA RADA DS. INTERPRETACJI TEKSTÓW PRAWNYCH, Odpowiedź dotycząca kan. 964 § 2 KPK (7 lipca 1998): AAS 90 (1998), s. 711.
- 30 Por. Sobór Watykański II, Dekret Presbyterorum Ordinis, n. 18; JAN PAWEŁ II, Posynodalna adhortacja apostolska Pastores dabo vobis, n. 26, 48: dz. cyt., s. 697-700. 742-745; Katecheza podczas audiencji generalnej (26 maja 1993), n. 4: Insegnamenti XVI, 1 (1993), s. 1331; Posynodalna adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia, n. 31: dz. cyt., s. 257-266; KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, Dyrektorium o posłudze i życiu presbiterów Tota Ecclesia, n. 53: dz. cyt., s. 54.
- 31 JAN PAWEŁ II, Posynodalna adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia, n. 31, VI: dz. cyt. s. 266.
- 32 JAN PAWEŁ II, Posynodalna adhortacja apostolska Pastores dabo vobis, n. 17: dz. cyt., s. 683.
- 33 W związku z tym należy zapewnić kapłanowi solidne przygotowanie w zakresie problemów najczęściej występujących w czasie spowiedzi. Wydatną pomocą będzie w tej dziedzinie Poradnik dla spowiedników w sprawach moralności życia małżeńskiego (PAPIESKA RADA DS. RODZINY [12

lutego 1997]).
34 Por. tamże.